

SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.5.2.10>

TECHNIKI PRACY PSYCHOLOGICZNEJ ZE STEREOTYPAMI PŁCIOWYMI, DYSKRYMINACJĄ I SEKSIZMEM

Tetiana Zinchenko

studentka Katedry Psychologii

Zaporoskiego Uniwersytetu Narodowego (Zaporoże, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-5854-556X

mtkalych@gmail.com

Adnotacja. Artykuł koncentruje się na analizie zorientowanego na płeć podejścia do pracy psychologicznej ze stereotypami płciowymi, dyskryminacją i seksizmem. W artykule omówiono metodyczne i teoretyczne podejścia do grupowej pracy psychologicznej ze stereotypami, teoretyczne uzasadnienie podejścia płciowego w pracy psychologa, formy, zadania, zasady pracy grupowej, metody i techniki interaktywne, porady metodyczne dla trenerów. Przedstawiono program szkolenia profilaktyki i przezwyciężania stereotypów związanych z płcią, dyskryminacją i seksizmem, który składa się z wprowadzenia, trzech sesji szkoleniowych, podsumowania i jest przeznaczony na 19 godzin pracy. Program jest zbudowany na podstawie opracowanego modelu teoretycznego, wyników badań empirycznych: pierwsza sesja szkolenia poświęcona stereotypom płci w ogóle, druga – bezpośrednio stereotypom płci dotyczącym wyglądu, stosunku do własnego wyglądu (samoocena), trzecia – możliwości zapobiegania i przezwyciężania stereotypów płci dotyczących wyglądu, dyskryminacji i seksizmu w różnych sferach życia.

Słowa kluczowe: płeć, podejście zorientowane na płeć, stereotypy dotyczące płci, stereotypy dotyczące wyglądu, dyskryminacja, seksizm, trening psychologiczny, techniki interaktywne.

TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL WORK WITH GENDER STEREOTYPES, DISCRIMINATION AND SEXISM

Tetyana Zinchenko

Applicant at the Department of Psychology

Zaporizhzhia National University (Zaporizhia, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-5854-556X

mtkalych@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the analysis of the gender-oriented approach of psychological work with gender stereotypes, discrimination and sexism. The article considers methodical and theoretical approaches to group psychological work with stereotypes, theoretical substantiation of gender approach in psychologist's work, also forms, tasks, principles of group work, interactive methods and techniques, methodical advice for trainers.

The presented training program for prevention and overcoming gender stereotypes of appearance, discrimination and sexism consists of an introduction, three training sessions, summarizing and is designed for 19 hours of work. The program has been built according to the developed theoretical model, the results of empirical research: the first training session was devoted to gender stereotypes in general, the second – directly to gender stereotypes of appearance, attitude to one's appearance (self-esteem), the third – to the opportunities to prevent and overcome gender stereotypes in various spheres of life.

Key words: gender, gender-oriented approach, gender stereotypes, stereotypes of appearance, discrimination, sexism, psychological training, interactive techniques.

ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ГЕНДЕРНИМИ СТЕРЕОТИПАМИ, ДИСКРИМІНАЦІЄЮ ТА СЕКСИЗМОМ

Тетяна Зінченко

здобувач кафедри психології

Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-5854-556X

mtkalych@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена аналізу гендерно-орієнтованого підходу психологічної роботи з гендерними стереотипами, дискримінацією та сексизмом. У статті розглянуті методичні та теоретичні підходи до групової

психологічної роботи зі стереотипами, теоретичне обґрунтування гендерного підходу в роботі психолога, форми, завдання, принципи групової роботи, інтерактивні методи та техніки, методичні поради для тренерів.

Представлена програма тренінгу профілактики та подолання гендерних стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму, яка складається зі вступу, трьох тренінгових сесій, підбиття підсумків і розрахована на 19 годин роботи. Програма побудована відповідно до розробленої теоретичної моделі, результатів емпіричного дослідження: перша тренінгова сесія присвячена гендерним стереотипам загалом, друга – безпосередньо гендерним стереотипам зовнішності, ставленню до власної зовнішності (самооцінка), третя – можливостям профілактики та подолання гендерних стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму в різних сферах життєдіяльності.

Ключові слова: гендер, гендерно-орієнтований підхід, гендерні стереотипи, стереотипи зовнішності, дискримінація, сексизм, психологічний тренінг, інтерактивні техніки.

Вступ. Поширені гендерні стереотипи у сучасному суспільстві не завжди можна чітко визначити як конструктивні або деструктивні, оскільки їхні вияви можуть бути і позитивними, і негативними за своїми наслідками для суспільства загалом та кожного його члена зокрема. Однак у площині дії гендерних стереотипів зовнішності їх вплив та його наслідки здебільшого є негативними, іноді руйнівними, можуть бути детермінантою невротичного розвитку особистості.

Гендерні стереотипи зовнішності безпосередньо пов'язані із поняттями «привабливості» та «краси». Фізична зовнішність та краса – це безпомилково поширені та потужні агенти соціального світу, які впливають на наше спілкування, репродуктивні рішення та сприйняття себе та інших. Стереотип привабливості та краси діє в усіх сферах життєдіяльності особистості. У процесі соціалізації особистості від народження людина перебуває під впливом уявлень про красу та привабливість завдяки агентам та інститутам соціалізації. Зовнішність, образ зовнішності і сприйняття власної зовнішності важливі не тільки з точки зору естетичного сприйняття і враження, але й істотно впливають на самопочуття людини, входять у структуру її Я-концепції, важливі для особистісної ідентичності, формування Я-образу. Вони формуються не лише під впливом особистісних чинників, але й від впливом соціально-психологічних чинників: суспільних норм, цінностей, стереотипів масової свідомості.

Гендерні стереотипи часто стають підставою для виникнення дискримінації та сексизму, насамперед щодо жінок, до зовнішності яких висуюють найбільше вимог. Це все потребує впровадження гендерно-орієнтованих технологій психологічної роботи зі стереотипами, дискримінацією та сексизмом з метою профілактики та подолання їх негативного впливу на всі сфери життєдіяльності людини та суспільства.

Основна частина. Метою дослідження є обґрунтування гендерно-орієнтованої психологічної роботи зі стереотипами, дискримінацією та сексизмом; аналіз розробки тренінгової програми, спрямованої на профілактику та подолання стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму через зовнішність.

В основу обґрунтування гендерно-орієнтованого підходу до психологічної роботи зі стереотипами були обрані роботи, у яких визначені основні особливості формування гендерної ідентичності, ролей і стереотипів (Т.В. Говорун, О.М. Кікінежди, Л.М. Ожигова); проблеми гендерної дискримінації, гендерної сегрегації, сексистських практик (С.Л. Бем, І.С. Клецина, М. Kimmel); відтворення гендеру на рівні міжособистісної взаємодії, гендерної ідентифікації (П.П. Горностаї, Т.М. Титаренко, М.Г. Ткалич).

За визначенням М.Г. Ткалич, *гендерно-орієнтований підхід у психологічній роботі* – це методологічна й методична основа практичної діяльності психолога з організації психологічного супроводу, забезпечення рівних прав і можливостей в особистісному розвитку людини, усунення практик гендерної дискримінації, мобінгу та сексизму незалежно від статевої приналежності або приналежності до певної гендерної групи (Ткалич, 2015).

Важливими напрямками реалізації цього підходу в контексті нашого дослідження є подолання гендерної нерівності, дискримінації та сексизму у всіх сферах життєдіяльності особистості; формування здорових міжособистісних відносин між різними гендерними групами; формування позитивної гендерної ідентичності, позбавлення упереджень, установок щодо важливої частини Я-концепції особистості – її зовнішності та зовнішності інших людей; попередження дискримінації та гендерної дискримінації за ознаками зовнішності в соціальному, особистому та професійному житті (Бем, 2004; Гінарару, 2010; Клецина, 2004; Марценюк, 2017; Ожигова, 2004).

До форм гендерно-орієнтованого психологічного підходу здебільшого відносять:

- заходи психологічної просвіти (лекції, вебінари, семінари, інформаційні буклети);
- соціально-психологічні тренінги (із формування гендерних знань, навичок і вмій, підвищення рівня рефлексії щодо гендерних проблем на рівні особистості, спільноти та суспільства);
- психологічне консультування (індивідуальні форми та методи психологічної роботи з гендерним образом «Я», переживанням та усвідомленням різних проблем, пов'язаних із гендером) (Мат'яш та ін., 2011; Ткалич, 2015).

До основних завдань розробки й апробації тренінгу з профілактики та подолання гендерних стереотипів, дискримінації та сексизму за ознаками зовнішності належать такі:

- 1) визначити основні принципи та розробити основні методичні рекомендації й складники психологічного тренінгу як гендерно-орієнтованої технології;
- 2) розробити інструментарій тренінгу, який дозволяє вирішувати завдання профілактики та подолання гендерних стереотипів, дискримінації та сексизму;
- 3) проаналізувати ефективність впровадження тренінгової програми (за допомогою кількісних та якісних методів оцінки).

З методичного боку у процесі розробки тренінгу ми спиралися на роботи Т.В. Баранової та ін., В.Ю. Большакова, Т.В. Зайцевої, В.П. Захарова, Ф.Д. Карделла, Г.І. Марасанова, А.А. Моїсєєва та ін., В.В. Нікандрова, А.В. Петрова, а також на тренінгові технології роботи психологів у соціально-психологічних тренінгах та тренінгах ідентичності, які представлені у роботах О.В. Сидоренко, 2008; К. Фопеля, 2003. Основним методичним прийомом є елементи тренінгу гендерної рівності, розроблені в рамках спільного Проєкту ЄС-МБП в Україні «Рівність жінок і чоловіків у світі праці» (Гінарару, 2010).

Для реалізації поставлених завдань ми обрали саме тренінгову форму роботи, оскільки така форма психологічної взаємодії, інтерактивний характер завдань, підвищена активність учасників найбільш ефективно, на наш погляд, сприяють подоланню гендерних стереотипів, сексизму та дискримінації як соціальних явищ (Сидоренко, 2008; Фопель, 2003).

Аналіз літератури із проблем групових форм психологічної допомоги (Марасанов, 2001; Клецина (ред), 2009) дозволяє визначити *ефективність використання тренінгу* в роботі із гендерними стереотипами такими його характеристиками:

- тренінг моделює систему соціальних взаємовідносин і взаємозв'язків, що дозволяє отримати неупереджені уявлення про різні соціальні групи;
- тренінгова форма психологічної допомоги полегшує процеси саморозкриття, пізнання та дослідження себе і інших, що сприяє формуванню позитивного, гармонійного образу себе та інших;
- тренінг дозволяє учасникам отримати різні реакції інших його учасників на свою поведінку, більш широко побачити власні когнітивні установки, упередження, шаблони сприйняття, автоматичні думки, які часто пов'язують зі стереотипами, та познайомитися з такими установками інших учасників, побачити спільне та відмінне;
- тренінг надає учасникам можливість обмінюватися досвідом, вчитися на досвіді інших учасників, що є додатковою можливістю для самовдосконалення, особистісного розвитку, позбавлення власних стереотипів і формує вміння протистояти тиску стереотипів на індивіда, навчає навичкам антидискримінаційної поведінки та опору практикам сексизму.

У розробленій нами тренінговій програмі були використані такі *інтерактивні техніки*: *груповий «мозковий штурм»* – генерування якомога більшої кількості ідей стосовно тих чи інших проблем гендерної взаємодії; *індивідуальні завдання* – виконання окремих завдань, відповіді на окремі запитання, які базуються на рефлексії учасників стосовно проблеми та спрямовані на актуалізацію й аналіз основних понять, що використовуються у тренінговій програмі; *групові дискусії* – вияв різних, іноді протилежних, поглядів співробітників на проблему гендерної взаємодії, формування толерантних установок до альтернативних позицій учасників; *рольові ігри* – інтерактивні техніки, які передбачають програвання різних проблемних ситуацій учасниками тренінгу й наявність рольової структури; *робота у парах і малих групах* – розподіл учасників при виконанні тих чи інших тренінгових вправ, що дає змогу оволодіти прийомом спільної роботи, підвищити активність учасників, рефлексію та обмін кількістю досвіду. Також у тренінгу використовувалася *міні-лекція* – метод стислого викладення інформації, який застосовується тренером як засіб надання нового матеріалу учасникам тренінгу і є засобом психологічної проsvіти для учасників.

Методичні рекомендації для тренерів у гендерно-орієнтованому підході представлено відповідно до розробок Проєкту ЄС-МБП в Україні «Рівність жінок і чоловіків у світі праці», які наведена у посібниках для тренерів (Гінарару, 2010). Відповідно до цих розробок тренінгові заняття можна розбивати, подовжувати, скорочувати й навіть пропускати з огляду на характеристики та потреб учасників. Наприклад, якщо в учасників уже є достатнє уявлення про основні гендерні поняття, то тренери можуть пропустити перше заняття і більше зосередитися на тих проблемах, які потребують додаткової уваги. Також заходи можна об'єднувати відповідно до конкретних навчальних стилів аудиторії та з урахуванням наявного часу на проведення тренінгу. Вправи подаються, враховуючи склад цільової групи та наявний час і ресурси (важливою є кількість чоловіків і жінок на гендерних тренінгах). У матеріалах для кожної тренінгової сесії визначені цілі, заходи, а також приблизна тривалість.

Перед проведенням тренінгу тренерам пропонується ретельно проробити весь навчальний матеріал (щоб зрозуміти охоплені теми та запропоновані заходи); визначити розділи та інструменти, які необхідно адаптувати під контекст і потреби аудиторії; розробити план кожної сесії, висвітливши цілі, зміст, заходи та навчальні ресурси; підготувати навчальні ресурси, які тренер використовуватиме з учасниками та роздаватиме їм; підготувати інструмент підсумкової перевірки.

Зміст та структура тренінгу відображають особливості гендерно-орієнтованих методів психологічної роботи, основи тренінгової роботи як виду діяльності психолога та специфіку надання психологічної допомоги різним категоріям, що було нами узагальнено у понятті *«тренінг профілактики та подолання гендерних стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму»*, який є гендерно-орієтованим методом групової психологічної роботи та передбачає за допомогою інтерактивних методів моделювання ситуацій взаємодії із формування та систематизації уявлення про гендерні стереотипи зовнішності та пов'язані з ними практики дискримінації; оцінити гендерні стереотипи зовнішності, специфіку їх формування та впливу; визначити ресурси (особистісні, міжособистісні, соціальні) подолання негативного впливу гендерної стереотипізації.

Розроблена нами програма тренінгу складається зі вступу, трьох тренінгових сесій і заключної частини (підбиття підсумків). Програма побудована відповідно до розробленої теоретичної моделі, результатів

емпіричного дослідження: перша тренінгова сесія присвячена гендерним стереотипам загалом, друга – безпосередньо гендерним стереотипам зовнішності, ставленню до власної зовнішності (самооцінка), третя – можливостям профілактики та подолання гендерних стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму в різних сферах життєдіяльності. Тренінгова програма розрахована на 19 години, із яких 1 година відводиться на вступ і підбиття підсумків; по 6 годин – на кожну із тематичних сесій (табл. 1).

Таблиця 1

Структура та обсяг тренінгу «Профілактика та подолання стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму»

Тематичні сесії, їх зміст	Завдання кожної частини тренінгу
Вступ до тренінгу	– знайомство, уточнення цілей тренінгу, правил групової роботи, очікувань учасників
Тренінгова сесія 1. «Гендерні стереотипи: зміст, різновиди, ресурси та протиріччя». – Міні-лекція: «Гендерні стереотипи та їх роль у нашому житті». – Групова дискусія: «Стереотипи щодо жінок і чоловіків: які обмеження та вплив вони чинять на особистість?» – Робота в малих групах: «Гендерні стереотипи та сексизм щодо жінок / чоловіків: якими є гендерні відмінності?» – Індивідуальне завдання: «Мій власний досвід формування та дії гендерних стереотипів». – Мозковий штурм: «Гендерні стереотипи у професійній площині та особистому житті». – Групова вправа «Бачу різницю». – Групова вправа «Ми з тобою схожі».	– інформування учасників щодо основних понять: «гендер», «стереотипи», «гендерні стереотипи», їх роль у життєдіяльності особистості, сексизм і дискримінація; – аналіз причин і наслідків формування гендерних стереотипів; – порівняння чоловічих і жіночих стереотипів; – рефлексія щодо ресурсів і протиріч у гендерних стереотипах; досягнення балансу, їхніх гендерних відмінностей; – розвиток навичок оцінки власних стереотипних уявлень, шаблонів сприйняття, стереотипних автоматичних думок; – розвиток вміння знаходити нові ментальні конструкції-способи вирішення проблем, здатності адаптуватися до змін, бути гнучким.
Тренінгова сесія 2. «Стереотипи зовнішності: краса та привабливість у гендерному розрізі». – Індивідуально-групове завдання: «Позитивне Я». – Міні-лекція: «Краса та привабливість: фізичні ознаки, норми, еталони, гендерні відмінності». – Групова дискусія: «Переваги краси. Чи реальні вони? Психологічні проблеми краси». – Робота у парах: «Ринок якостей». Оцінка власного гендерного образу. – Робота в малих групах: «Виставка». Гендерний образ зовнішності іншого. – Індивідуально-групове завдання: «Я красива жінка / чоловік».	– рефлексія щодо власного гендерного образу «Я», розвиток навичок позитивної оцінки фемінних і маскулінних якостей особистості; – структурування уявлень учасників щодо власного гендерного образу на рівні зовнішності, оцінка власної привабливості, як цей образ сформувався; – аналіз категорій «краса», «привабливість», «красива жінка», «красивий чоловік»; аналіз стереотипних уявлень про переваги краси та привабливості; – аналіз гендерних відмінностей краси та привабливості, чим вони зумовлені; – робота із самооцінкою власної зовнішності, формування критичного ставлення до «переваг краси».
Тренінгова сесія 3. «Гендерна дискримінація та сексизм на підставі зовнішності – як запобігти та протидіяти?» – Міні-лекція: «Гендерна дискримінація та сексизм за ознаками зовнішності: для кого це проблема?» – Групова дискусія: «Гендерна дискримінація: аналіз сексистських міфів (стереотипів) про красу жінок і чоловіків». – Рольова гра: «Дискримінація та сексизм за ознаками зовнішності в професійній площині». – Робота у парах: «Точка зору». – Моделювання ситуацій: «Навички асертивної поведінки». – Робота у групах: «Декларація прав жінки та чоловіка: кодекс краси». – Групова дискусія: «П'ять стратегій подолання гендерних стереотипів зовнішності та дискримінації за цією ознакою».	– уточнення значення понять «сексизм», «дискримінація», «лукізм», «фейсизм», «ейджизм» та як вони між собою пов'язані; – профілактика гендерної дискримінації, здобуття навичок недискримінаційної поведінки; – формування навичок асертивної поведінки в ситуаціях дискримінаційної взаємодії за ознакою зовнішності; – визначення й узагальнення сексистських практик за критерієм «привабливість», «краса» щодо жінок; – рефлексія щодо необхідності гендерної рівності й неупередженості у ставленні до людей за критерієм зовнішності.
Підбиття підсумків, рефлексія	Рефлексія щодо роботи тренінгової групи, оцінка тренінгу учасниками

Кожна тренінгова сесія містить основні завдання та інтерактивні вправи й техніки реалізації цих завдань. Кожна вправа передбачає наявність мети, інструкції учасникам (якщо потрібна), матеріалів (за необхідності), методичних інструкцій для тренера, питань для обговорення. Необхідні для роботи над вправами матеріали були представлені в міні-кейсах і робочих зошитах для учасників. Зміст більшості вправ і технік є модифікацією та адаптацією відомих технік групової роботи (Сидоренко; Ткалич; Фопель). Модифікація вправ передбачала використання основної ідеї чи змісту вправи, але з переформулюванням мети й запитань до учасників тренінгу згідно із його завданнями.

Висновки. Гендерно-орієнтований підхід у психологічній роботі визначений як методологічна й методична основа практичної діяльності психолога з організації психологічного супроводу, забезпечення рівних

прав і можливостей в особистісному розвитку людини, усунення практик гендерної дискримінації, мобінгу та сексизму незалежно від статевої приналежності або приналежності до певної гендерної групи. До форм гендерно-орієнтованого психологічного підходу віднесено заходи психологічної просвіти; соціально-психологічні тренінги; психологічне консультування.

Аналіз літератури з проблем групових форм психологічної допомоги дозволив визначити ефективність використання тренінгу у роботі із гендерними стереотипами. Тренінгова робота передбачає використання таких інтерактивних технік: груповий «мозковий штурм»; індивідуальні завдання; групові дискусії; рольові ігри; робота у парах і малих групах; міні-лекція. Методичні рекомендації для тренерів у гендерно-орієнтованому підході представлено відповідно до розробок Проекту ЄС-МБП в Україні «Рівність жінок і чоловіків у світі праці», які подана у посібниках для тренерів.

Тренінг профілактики та подолання гендерних стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму визначено як гендерно-орієнтований метод групової психологічної роботи, який передбачає за допомогою інтерактивних методів моделювання ситуацій взаємодії, формування та систематизацію уявлення про гендерні стереотипи зовнішності та пов'язані з ними практики дискримінації; оцінити гендерні стереотипи зовнішності, специфіку їх формування та впливу; визначити ресурси (особистісні, міжособистісні, соціальні) подолання негативного впливу гендерної стереотипізації.

Розроблена програма тренінгу складається зі вступу, трьох тренінгових сесій і заключної частини (підбиття підсумків). Вона побудована відповідно до розробленої теоретичної моделі, результатів емпіричного дослідження: перша тренінгова сесія присвячена гендерним стереотипам загалом, друга – безпосередньо гендерним стереотипам зовнішності, ставленню до власної зовнішності (самооцінка), третя – можливостям профілактики та подолання гендерних стереотипів зовнішності, дискримінації та сексизму в різних сферах життєдіяльності. Результати впровадження тренінгової програми будуть відображені у подальших публікаціях.

Список використаних джерел:

1. Бем С.Л. Линзы гендера: трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М. : «Российская политическая энциклопедия», 2004. 336 с.
2. Гінарару А. Від заборони дискримінації до сприяння рівності : посібник для тренерів. Женева : МОП, 2010. 68 с.
3. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: теория и практика. СПб : Алетейя, 2004. 408 с.
4. Марасанов Г.И. Социально-психологический тренинг. М. : Когито-центр, 2001. 251 с.
5. Марценюк Т.О. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. К. : Основи. 2017. 300 с.
6. Мат'яш О.И., Погольша В.М. и др. Межличностная коммуникация: теория и жизнь. СПб : Речь, 2011. 560 с.
7. Ожигова Л.Н. Психология гендерной идентичности личности. Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2006. 290 с.
8. Практикум по гендерной психологии. Под ред. И.С. Клециной. СПб : Питер, 2009. 480 с.
9. Сидоренко Е.В. Технология создания тренинга: от замысла к результату. СПб : Речь. 2008. 329 с.
10. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій : [монографія]. Київ-Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 315 с.
11. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика. М. : Генезис, 2003. 272 с.
12. Kimmel M. (2012). *The Gendered Society*. 5th Edition. Oxford : University Press. 528 p.

References:

1. Bem S.L. (2004) *Linzy genera: Transformacija vzgljadov na problemu neravenstva polov* [Gender Lenses: Transforming Views on Gender Inequality]. М. : “Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija”, 336 s. [in Russian].
2. Ginararu A. (2010) *Vid zaborony dyskryminacii' do spryjannja rivnosti : posibnyk dlja treneriv* [From Prohibition of Discrimination to Promoting Equality: A Guide for Trainers]. Zheneva : MOP, 68 s. [in Ukrainian].
3. Klecina I.S. (2004) *Psihologija gendernyh otnoshenij: Teorija i praktika* [Psychology of Gender Relations: Theory and Practice]. SPb : Aletejja, 408 s. [in Russian].
4. Marasanov G.I. (2001) *Social'no-psihiologicheskij trening* [Socio-psychological training]. М. : Kogito-centr, 251 s. [in Russian].
5. Marcenjuk T.O. (2017) *Gender dlja vsih. Viklik stereotipam* [Gender for everyone. A challenge to stereotypes]. К. : Osnovi. 300 s. [in Ukrainian].
6. Mat'jash O.I., Pogol'sha V.M. i dr. (2011) *Mezhlichnostnaja kommunikacija: teorija i zhizn'* [Interpersonal communication: theory and life]. SPb : Rech', 560 s. [in Russian].
7. Ozhigova L.N. (2006) *Psihologija gendernoj identichnosti lichnosti* [Psychology of gender identity]. Krasnodar : Kubanskij gos. un-t, 290 s. [in Russian].
8. *Praktikum po gendernoj psihologii* [Workshop on Gender Psychology]. (2009) Pod red. I.S. Klecinov. SPb : Piter, 480 s. [in Russian].
9. Sidorenko E.V. (2008) *Tehnologija sozdanija treninga: ot zamysla k rezul'tatu* [Training creation technology: from concept to result]. SPb : Rech'. 329 s. [in Russian].
10. Tkalych M.H. (2015) *Psihologija gendernoi' vzajemodii' personalu organizacij* [Psychology of gender interaction of personnel in organizations] : [monografija]. Kyi'v-Zaporizhzhja : ZNU, 315 s. [in Ukrainian].
11. Fopel' K. (2003) *Tehnologija vedenija treninga. Teorija i praktika* [Training technology. Theory and practice]. М. : Genезis, 272 s.
12. Kimmel M. (2012) *The Gendered Society*. 5th Edition. Oxford : University Press. 528 p.